

Zombory Máté

A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem

Lévai Jenő harmincas évek elején induló történeti munkásságából ma jószerivel csak a koalíciós időszakban megjelent könyveit tartják számon.* Ezekben Lévai szinte soha nem mulasztja el megjegyezni, hogy csupán a jövő történetírója számára rögzít egyes epizódokat, amelyek értékelését, a közelmúlt teljességének megragadását, majd csak a kellő időbeli távolság, a történeti rálátás teszi lehetővé. Egyfelől e szerzői hivatása beteljesült: e munkáinak ha nem is számottevő, de jelenleg is élő recepciója van, történészek ma is hivatkozzák. Másfelől, bár jól látta a résztvevői perspektíva támasztotta nehézségeket a történetírásban, nem számolt a történetírás történetével, azon társadalmi elvárások változásával, amelyek megszabják, miképpen kell az adott korban a történelmet írni, hogy a múltból szóló legitim tudást közvetítsen. Végül is nem az történt, hogy a kellő idő elteltével a történészek saját tapasztalatok híján immár elfogulatlanul nyúlhattak Lévai munkásságához, és mintegy befejezhatték azt, megírva a szerző által dokumentált időszak történetét. Ehelyett, és ezt aligha láthatta volna előre, Lévaire ma egy sajátos tudományterület, a holokauszt-kutatás keretében emlékeznek. Bár e mezőn belül eltérnek a vélemények, hogy mennyire tekinthető újságíró mellett történésznek, a történettudomány mindenesetre a magyar holokauszt-historiográfia első klasszikusaként tartja számon (Laczó 2015). Lévainak a magyar holokauszt történetírására gyakorolt hatása elsősorban Randolph L. Brahamnak, a tudományterületet nemzetközileg (is) megalapozó, erdélyi-amerikai túlélő-történész munkásságának köszönhető (Braham 2015), akit egyébként 1946-ban Lévai személyesen vezetett végig a zsidóüldözés budapesti helyszínein (Braham 2014). E kanonizálás révén, mely történetileg a hivatkozott munkákat követően a nyugati világban kialakult történettudományi tárgyképzésen alapul, Lévai munkássága újraértelmeződik, hiszen a „jövő történetírója” az övétől eltérő paradigmában közelít az általa dokumentált történelemhez.

A Lévai alkotói stratégiája és történeti emlékezete közötti feszültség számos tünete megfigyelhető egy kéziratban maradt munkájának 2016-os kiadásán (Lévai 2016). A borítón a szerző által adott cím csak töredékesen szerepel. A főcímet követően, *...csak ember kezébe ne essem én... Deportáció, télach, schutzpass*, egy kiadói műfajmegjelölés olvasható: *Napló 1944-1945*. Megtudjuk továbbá a borítóról, hogy „A magyar holokauszt első krónikásának naplóját

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatta PD 115736 sz. kutatás részeként készült. Köszönöm Bódi Lórántnak, Kékesi Zoltánnak és Kisantal Tamásnak a megírásához nyújtott segítségét.

közreadja Dési János”. A teljes szerzői címmel csak oldalakkal később találkozunk. Ebből kiderül, hogy a kiadó újraértelmezte a szöveg műfaját, amit Lévai a következőképpen határozott meg: *Egy újságíró feljegyzései a nácik és nyilasok magyarországi rémuralmáról: a magyar zsidóság végnapjairól.*

Az Előszóban Lévai azzal indokolja a címválasztást, hogy a reggeli imát, amelyből a főcímbe szereplő idézet származik, méltán mondhatta a bujkáló zsidókkal együtt „az Élet, az Emberi Társadalom minden formájú kegyetlenkedésével szemben” megedződött újságíró szerző. „Az alcím azt a három idegen nyelvű szót tartalmazza, amely a magyar életnek ebben az időszakában polgárjogot nyert, s a legnagyobb jelentőséggel festette le a helyzetet. Keresztények és zsidók egyaránt naponta, sőt óránként találkoztak ezekkel a fogalmakkal.” (Lévai 2016: 9) Mire 71 év után kiadták a szöveget, az abban bemutatott időszak kulcsfogalmai alapvetően megváltoztak. Ma a holokausztként tekintünk a korszakra, amelynek kulcsfogalma minden bizonnyal a koncentrációs tábor. Ezzel összefüggésben a deportálás fogalma ma része a köztudatnak, azonban a Schutzpass (a semleges országok követségei által kibocsátott védlevél) valószínűleg csak a szakértőknek mond valamit, a télach (bujkálás) jelentése pedig ismeretlen az utókor számára.

Az alábbiakban Lévai munkásságát szerzői perspektívából igyekszem feltárni, hogy rámutassak a történeti változásra, amely révén a holokauszt-kutatás sajátos történelemszemléletével és fogalmi rendjével kanonizálódott (ld. Cesarani 2014, Des Pres 1988). Kérdésfelvetésem tehát nem a holokauszt történetére vonatkozik, hanem arra, ahogy Lévai a történeteket, és az azokat megíró saját szerepét látta: történelemszemlélete, munkamódszere és írói szerepfelfogása. Az a diszkurzív rend érdekel, amelyben Lévai másokkal együtt megszólalt, és amely megelőzte a „megemlékezések korát” (Nora 1992) és a holokauszt-kutatás intézményesülését (Zombory 2017). E prospektív szemléletű elemzés (Lotman 2002) többek között azzal a tanulással szolgál, hogy Lévai számára a formatív esemény nem a második, hanem az első világháború volt. Történeti érdeklődése bevallottan az első világháborús nemzeti tragédiára adott reakcióként alakult ki, és a nemzeti tragédia történetírásának központi fogalma maradt a második világháború után is. Munkásságát inkább lehet a történeti folytonosság, mintsem a holokauszt fogalmában rejlő radikális törés perspektívájából értelmezni. A történelemszemléletében és írói szerepfelfogásában a negyvenes évek végén bekövetkezett elmozdulás pedig, mely a holokausztparadigma előfutárává teszi, megélt tapasztalat és megírt történelem viszonyára világít rá. Lévai történetírói tárgyképzésének feltárása továbbá kritikai rálátást biztosít jelenkori történeti szemléletünkre, amelynek középpontjában a holokauszt 1970-es évektől kanonizált fogalma áll.

A historiográfia szempontjából Lévai munkásságát a harmincas évek elejétől érdemes vizsgálni, amikor a lapkiadás mellett személyes ihletésű háborús történeti munkákat is megjelentetett óriási közönségsikerrel. Lévait az 1939-es zsidótörvény megfosztotta sajtóorgánumaitól és kiadói-közéleti szerepének újjáalakítására készítette. 1944 utáni szerzői stratégiája e két előzmény felől érthető meg. Ennek megfelelően először rekonstruálok tanú, történelem és írás összefüggéseit a harmincas években megjelent könyveiben, majd rátérek az 1939 és 43 közötti munkásságára. Ezen előzmények figyelembe vételével elemzem az 1945 és 1948 között megjelent könyveit, elhelyezve a 2016-ban megjelent írását is. Utolsó, az 1960-as évektől az 1983-ban bekövetkezett haláláig tartó alkotói korszakával terjedelmi okokból nem foglalkozom.

Vérrel és tintával: a történelmi riport

Lévai 1923-tól dolgozott *Az Est* lapoknál, ahol újságíróként országos ismertséget szerzett. Különösen nagy port kavart az Endre László gödöllői főszolgabíró ügyeit leleplező 1925-ös cikksorozata, illetve az ezt követő per- és hatósági zaklatássorozatról szóló cikkei. Az aktuális ügyek mellett azonban folyamatosan foglalkoztatta az a számára formatív történelmi tapasztalat, „az újságíró nagy ’tanulmányútja’” (Lévai 1935: 45), amely szakmai identitását kialakította: részvétele az első világháborúban (1914 nyár – 1915 tavasz) és hadifogsága a szibériai Krasznojarszkban (1915-1920). Első, még szerzőként publikált munkája a przemysli vár ostromáról, ahol vártüzérként szolgált, 1932-ben jelent meg füzetek formájában (Lévai 1932). A kiadvány olyan sikert aratott, hogy egy év alatt a harmadik kiadás már könyv alakban jelent meg Lévai saját kiadójánál, a Magyar Hétfőnél (Lévai 1933).

E publikáció történetéről ezt írja: „egy kis vártüzér naplójának indult. A bajtársak százainak hozzászólása, Geöcze Bertalan dr., ’A przemysli tragédia’ kitűnő szerzőjének, Stuckheil Ferenc őrnagy katonai beszámolójának, az idevágó magyar, német, orosz, lengyel kisebb forrásmunkáknak tüzetes áttanulmányozása, hosszabb lengyelországi, főképpen varsói, leMBERGI és przemysli tanulmányút eredményei adták azután meg a lehetőséget arra, hogy könyvem mai, – talán Przemysl védelme komoly történelmének is beillő, – formájához jutott el. A kis vártüzér szerény élményeit elnyomják immár a nagy események, a szubjektív érzéseket az objektív tények.” (Lévai 1933: 5) A személyes élményeken alapuló beszámolóból azáltal válik (feltételes módon) „komoly történelem”, hogy Lévai alapos forrásgyűjtést végzett, és munkáját elhelyezte a téma rendelkezésre álló (nemzetközi) irodalmában. Beszámolóját történetírói igénye különbözteti meg a korabeli háborúsemlékezet-irodalom kiadványaitól.

„Több részre tervezett, nagyszabású történelmi munkája” (Lévai 1943: 2) jóval túllép a személyes élmények (nosztalgikus) visszaidézésén. Írása a przemysli vár ostromát történelmi eseményként mutatja be a szemtanú újságíró tudósításában. Háborús trilógiájának további kötetei hasonló szellemben íródtak: a második rész a szibériai hadifogságról szól (Lévai 1934-35), a harmadik, végül be nem fejezett rész pedig a hazatérését követő magyar közügyekről (Lévai 1935).

„Ez volt a háború... Három részből álló háborús történelmi riport” – áll a harmadik részt beharangozó reklámban (Lévai 1934). A történelmi riportot Lévai szórakoztató tényműfajként, a regénnyel és a haditudósítással szemben határozza meg: „nem „szépcsendű novellát, vagy regényt írtunk, (...) hanem történelmet örökítünk meg, véres történelmet” e történelmet pedig „nem szárazon adjuk”, hanem „igyekszünk színeshangú riportorozatban beszámolni az átélt nagy történelmi eseményekről” (Lévai 1934: 7). A történetírói megszólalást nem a történettudományi jártasság, hanem a személyes tapasztalat és az újságírói hozzáértés hitelesíti. A háborús trilógia harmadik része kapcsán, amely a „hátországgal”, Magyarországgal, és benne saját közéleti szerepével foglalkozik, történelem és írás viszonyát így fogalmazza meg: „Beszámoló ez egy negyedszázados hírlapírói pályáról is, amelyen vérrel és tintával sokszor írt történelmet az újságíró. Néha csinált is történelmet: része volt a nagy világtörténelem kis epizódjainak kialakításában is.” (Lévai 1935: 5) Lévai ars poeticájának középpontjában a már-már a történelem szinonimájaként értett háború áll, amelyet egyszerre ír karddal és vérrel harcoló katonaként, illetve tollal és tintával küzdő újságíróként. Ez a szakmai identitás szervezi a békeidőkre vonatkozó beszámolóit is, így kerül a háborús trilógia utolsó részébe, számos egyéb leleplezett ügy mellett, az Endre Lászlóról szóló cikksorozata is. Az esetet az országos panamák ellen küzdő „újságíró karddal és tollal végigharcolt véres és vérnélküli csatáinak” egyik epizódjaként mutatja be „Az én második háborúm (1925-1930)” c. fejezetben (Lévai 1935: 67-112).

Lévai jellegzetes munkamódszere a maga teljességében mutatkozik meg a háborús trilógia köteteiben. Legfőbb forrását a saját megfigyeléseken alapuló naplófeljegyzéseken és az élő forrásokon (adatközlőkön) kívül rendkívül változatos és szerteágazó hivatalos dokumentumok alkotják. Amint azt hadifogságáról írja, „Munkám 1915-1920-ig a helyszínen, Oroszországban és Szibériában tisztára adatgyűjtésből állott.” (Lévai 1934: 5). A terepen való szabad mozgást egy, a könyvében közölt ezredesi engedély biztosította számára, amellyel, „mint hadifogságunk hivatalos krónikása”, hozzájuthatott a legkülönfélébb dokumentumokhoz. „Ladászámra gyűjtött aktái és feljegyzései” 1926-ban jutottak el hozzá Magyarországra, ami elmélyítette

Lévai személyes ihletésű történetírói munkáját, amelyre állítása szerint hazatérése, 1920 óta készült (uo.).

Lévai az írás során a rendelkezésére álló anyagokat – nem ismertett szempontok szerint – szelektálja, és munkáiban dokumentumként közli. Azonban nem egyszerűen dokumentációról van szó: a publikált adatokat a nemzeti történelmi narratíva szervezi: az újságcikkek, rendeletek, határozatok, levelek, röplapok, hivatali akták, és egyéb dokumentumok nem illusztrációként szolgálnak, hanem a szerző szövegével együtt a történet szerves részeit képezik. Azokat átugorva nem lenne érthető a történet. Lévai forráskezelése intuitív, témaválasztása azonban tudatos, és a társadalmi elkötelezettségből fakad. Ugyanakkor tájékozottsága figyelemre méltó, amit az alapos, akár több országot érintő tanulmányútjai és az akár nyolc nyelven – eredetiben vagy fordításban – olvasott források és szakirodalom biztosítanak.

Lévai műfaja a történelmi riport, amely a (háborús) történelmi tapasztalatra adott válaszként alakult ki a rendelkezésére álló diszkurzív eljárások, az újságírás alkalmazásával. Kiadói stratégiáját a harmincas évek végére egyszerre jellemezte az aktualitás, a történelmi folyamatok iránti érzékenység és a nemzeti elkötelezettség. 1938-ban e program jegyében jelenteti meg, a cenzúra miatt végül csak 100 példányban, *Magyar fajvédők a hitlerizmus bölcsőjénél. Történelmi riportsorozat a német nemzeti szocializmus őskorából* c. munkáját, amely azokat az anyagokat dolgozza fel, amelyeket még 1925-ben *Az Est* főszerkesztője adott át neki (Lévai: 1938).

A „zsidó” lap

Lévai a szakmáját a nemzeti elkötelezettsége szolgálatába állító hazafiként jeleníti meg magát a nyilvánosságban, aki a keresztény-nemzeti kurzus ellenzékeként küzd a törvényesség és a szabadságjogok érdekében. Pozíciója patrióta és asszimiláns. A „zsidókérdés” nem tartozik témái közé, a rendszerszintű antiszemitizmussal a hatalommal való visszaélés, a törvényszegés egyes esetei révén foglalkozik. A zsidóellenes kirekesztő politikával szemben a nemzeti frázisokat leleplező „igazi magyarként” lép fel, aki a háborúban áldozatot vállalt hazájáért és ezzel bizonyította hovatartozását. Lám, a fronton és a hadifogságban nem ismerték a felekezet szerinti különbséget, a golyó és a kolera nem nézte senki vallását – emlékezteti például Muhoray Károly fősolgabíró nyílt levelében. „Egyformán magyarok voltunk, gyűlölt és rettegett ellenség, sokat szenvedő hazánkért és otthon hagyott szeretteinkért aggódó magyarok.” (Lévai 1935: 150).

A politikai közösségen belüli felekezeti-származási különbségtevévén az 1939. évi IV. tc. „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” kétségbe vonta Lévai e közéleti

szerepfelfogását. Az ún. második zsidótörvény következtében meg kellett válnia lapjaitól. Háborús érdemeire tekintettel ugyan tagja maradhatott a Sajtókamarának, és önálló hetilapként megtarthatta a korábban napilapja, a *Kis Újság* vasárnapi mellékleteként megjelent *Képes Családi Lapokat*, a címdoldalon azonban a törvény értelmében fel kellett tüntetni, hogy zsidó lap.

1939. december 31-én, az első szám „Harminc év után...” című beköszöntőjében erről így ír: „Harminc év után, amelyet a magyar sors, a magyar élet, a magyar kultúra szolgálatában töltöttünk el, most lapot írunk és lapot adunk ki, amelyre törvény nyomja rá a középkori sárga foltot: zsidó lap!”. A kényszerű megkülönböztetés Lévait közéleti pozíciója és kiadáspolitikája újjáalakítására készíteti a „büszkék nem vagyunk rá, de nem is szégyelljük” hozzáállás jegyében. Lévai tehát valóban zsidó lapot szerkeszt 1940-tól, de hangsúlyozottan magyar zsidó lapot, ami „semmiben sem különbözhet azoktól a lapoktól, amelyeken nincs rajta a törvénytiszta «bélyeg»”; amely éppen olyan jó magyar „érzésében, kulturáltságában, hazaszeretetében, mint bármely másik igaz magyar lap.” Míg korábban Lévai az igazi magyarságot szólította meg a nemzeti frázisok mögé rejtett törvénytisztegetések leleplezésekor, a most induló „hazafias irányú, zsidó lapban” „zsidó magyarokról” fog írni „keresztény magyaroknak is”. Főszerkesztőként a lap misszióját a zsidó lakosság szolgálatában, illetve a zsidó és a keresztény magyarság közötti megértés elősegítésében jelölte meg. E misszió jegyében tűzte ki célul „a magyar zsidók ezeréves múltjának ismertetését”, annak bizonyítását, hogy „miért van jogunk emelt fővel, önérzetesen harcolni a még oly nehéz jelenben is a szebb jövőért”. Lévai harcostársai e küzdelemben deklaráltan olyan újságírók voltak, akiket a törvény fosztott meg korábbi állásuktól.

A *Képes Családi Lapok* valóban számos cikket közölt a magyar zsidóság történelmi szerepéről. A lap kiadója elindította a *Zsidómagyarok Képes Családi Könyvtárát*, hogy hasonló szellemben adjon válogatást a lap cikkeiből (Lévai 1942) vagy nyújtson vigasztalást az irodalom révén (Lévai 1943). A könyvtár utolsó darabja Lévai sokáig tervezgetett álma, *A magyar zsidóság ezeréves története* című, 24 kötetes sorozat mintakötetként jelent meg (Lévai 1944).

Ugyanakkor Lévai cselekvési programja távolról sem merült ki az ilyen és hasonló, szimbolikus jelentőségű akciókban. A zsidótörvényre adott reakcióként nagyon is gyakorlati munkába kezdett. A *Képes Családi Lapok* egyik állandó témája a zsidó magyarok valós helyzete (demográfiája, munkaerő-piaci helyzete, vagyona, stb.) volt. A statisztikák révén egyszerre szállt szembe az antiszemita vádaskodásokkal (még egy zsidó magyar közvéleménykutató alapítását is beharangozták), és tudósított a kirekesztő törvény következményeiről. Lévai fórumot nyújtott olvasótáborának, hogy osszák meg egymással tapasztalataikat, ötleteiket,

tanácsaikat az új helyzetben való boldoguláshoz. 10000 pengős pályázatot hirdetett meg *Mi a teendő?* címmel, és hétről-hétre közölte a beérkezett pályamunkákat.

Lévai a hozzászólásokat figyelembe véve 1940. február 18-án publikálta programadó vezércikkét „A zsidó magyarság teendői” címmel. Kiindulópontja szerint a zsidótörvény fordulópontot jelent, amely egy új rend, a keresztény és zsidó magyarság új együttműködési formáinak kidolgozását teszi szükségessé. Lévai leszámol az elvi deklarációkon és a lovagiasságra apelláláson alapuló küzdelemmel. Programja a zsidótörvény teremtette kereteket realitásként fogadja el, és azokon belül tűzi ki a mindennapi életlehetőségek megteremtését, illetve javítását. Az egyenjogúság visszaszerzését elnapolja: mivel a háború „erőink” egyesítését követeli meg, írja, az 1939. évi IV. tc. revíziója nem időszerű. „Ezidőszerint tehát a zsidótörvény valóságával számolni kell és minden további programunkat ehhez kell alkalmaznunk.” Persze ez nem jelenti, hogy a jogfosztó törvényt legitimként ismerné el. Lévai továbbra is az 1867-es egyenjogúsítási törvény alapján áll, amelynek első két paragrafusa az önálló *Képes Családi Lapok* számainak címdalára kerül.

Programja gazdasági elképzeléseket is tartalmaz, hiszen a törvény nem csak a politikai jogokat csorbította, hanem a gazdaságiakat is. Lévai szerint legalább negyed millió embert sújtott, a polgári középosztályt és a nincsteleneket. Célul tűzte ki ezért a kirekesztettek átképzését, hogy a kormány egyetértésével kijelölt területeken újra részt tudjanak vállalni a nemzeti termelésben. Lévai – konkrétumokat nem említve – a zsidó magyarság lelki átképzését is szükségesnek tartotta.

A program kilátásba helyezte az izraelita felekezetek közigazgatási reformját is, mivel az „erők egyesítése a 24. órában” elengedhetetlenné teszi a centralizációt. Emellett megfelelő vezetőség kell. „Alapos söprést kell végeznünk a házunk táján!” Lévai nem csak azzal volt tisztában, hogy a faji alapú antiszemitizmus nem tesz különbséget a zsidók között, ezért a belső megosztottságot a hatékony védelem érdekében csökkenteni kell; azt is látta, hogy a jogfosztás elleni egységes küzdelem megszervezésére a hitközségi rendszer alkalmatlan. Programjának középpontjában az egységes és világi (politikai és gazdasági jellegű) zsidó érdekképviselő létrahozása állt. A zsidó magyarság új rendjének intézményes megvalósításáért felelős szervezet működéséhez a szükséges anyagi alapot Lévai „minden, az országban létező zsidó és zsidó eredetű vagyon részbeni igénybevételel” kívánta előteremteni. Sőt, az 1867 után kitértek zsidó eredetű vagyonára adót vetett volna ki. E vagyonalapot „a legszigorúbb állami ellenőrzés mellett” a felállított érdekképviselői szerv kezelte volna a program megvalósítása érdekében.

Az államilag ellenőrzött zsidó vagyon elképzelése jól mutatja Lévai rendszerhű álláspontját. Hazafiasságát pedig, hogy a közös nemzeti ügy, a háború miatt nem tartotta aktuálisnak a zsidótörvény revízióját (e követelés hazafiatlannak számított a keresztény-nemzeti kurzusban). Bár az adott helyzetben asszimilációkritikus hangot ütött meg, nem adta fel nemzeti elkötelezettségét. Sőt, támogatta a rendszer revizionista politikáját. *A magyar zsidóság és Trianon* című írás például felidézi: „Elmúlt 20 éve, hogy a magyarság ezeresztendő történelmének legborzalmasabb tragédiájára ráütötték a pecsétet, a trianoni békeparancs aláírásával.” (Lévai 1942: 86). Az „emberi és történelmi igazságtevés elleni” „borzalmas merénylet” sajátossága, érvel a szerző, hogy nem előzte meg belviszály, „a nemzetet sorvasztó belső ellentét”, mint egyéb nemzeti tragédiákat (ideáltipikusan Mohácsot). Ehelyett a testvérharcok az összeomlás következményeiként jelentkeztek. „A kis helyre összezsúfolt és menekültekkel rohamosan megszorodott intelligencia bűnbakkeresése a legkisebb ellenállás felé tört utat.” (uo. 87.) Trianon következménye tehát a numerus clausus, „az első rés a zsidómagyarság jogegyenlőségének épületén”. E „szomorú kezdet” után, folytatódik az okfejtés, jöttek az „újabb csapások, amelyek súlya alatt most roskadozunk”. E mostani csapások tehát az első világháborút követő nemzeti tragédia következményei: „Ne feledjük el azonban, hogy jogfosztottságunk, megaláztatásunk termőtalaja, tápláló ereje: Trianon!” (uo.) Nem véletlen tehát, hogy a *Zsidómagyarok Családi Könyvtárának* kötete, amelyben ezt a cikket újraközölték, a kormányzónak címzett ajánlással kezdődik: „Velük együtt [ti. az ország minden lakójával] nézünk fel Horthy Miklósrá, akiben az ország töretlen erejét, minden reménységét látjuk.” Hiszen Horthy „mutatta meg az utat, amelyen a nemzet halad régi nagysága felé”.

A *Képes Családi Lapok* nem szokványos sajtóorgánium volt, szoros és állandó kapcsolatot ápolt olvasóközönségével, akikről pontos információkkal rendelkezett. 1942 őszén lapja révén Lévai a keleti frontra vezényelt munkaszolgálatosokat segítő akcióba kezdett. Kezdetben a bánásmóddal, a visszaélésekkel kapcsolatos panaszokat juttatták el az újonnan kinevezett honvédelmi miniszterhez, nagybaconi Nagy Vilmoshoz. A panaszok Fodor Pál, Lévai *Kis Újság*-beli munkatársa, illetve az arany vitézségi érmes újságíró, Stella Adorján közvetítésével jutottak el a minisztériumba. Lévai lapja később takaró- és ruhagyűjtést is szervezett a fronton szolgáló munkaszolgálatosoknak. A szerkesztőségben nyilvántartást vezettek a századok helyzetéről és tagságáról, és összeköttetést teremtettek a munkaszolgálatosok hozzátartozói és a keret tagjai, illetve hozzátartozói között. Ezáltal hírt adtak a táborig postától eltiltott századokról, és sok esetben javulást értek el a helyzetükben. Miután a *Képes Családi Lapok* közölte a munkásszázadok elhelyezkedését, Lévai hűtlenség vádjával a vezérkari főnökség különbírósa elő került a Margitkörüti Katonai Törvényszékre. Befolyásos kapcsolatai (pl.

Újszászy István tábornok) révén azonban csak 3 hónapra ítélték (Lévai 1945d: 57. sköv). A *Képes Családi Lapok* 1943 május végén központi utasításra beszüntette a tevékenységét.

Lévai munkásságában 1939 után egy markáns, korábban nem hallott hang szólal meg, amelyen többes szám egyes személyben a zsidóként azonosított magyarok nevében szólal meg. Patrióta álláspontja és nemzeti szemlélete ugyanakkor változatlan. Nem véletlen, hogy később, „hűtlensége” kapcsán egyszerűen „egy szépirodalmi hetilapként” (Lévai 1945d), illetve „'zsidó' lapként” hivatkozik a *Képes Családi Lapokra* (Lévai 1946a: 273, 1948c: 58). Lévaít hazafias és rendszerhű, revizionista és ellenzéki, asszimilációkritikus és szekuláris, realista és gyakorlati programja egészen addig vezeti, hogy 1943 végén felveti a közös haza elhagyásának valós lehetőségét is: „Mi – magyar zsidók – történelmünknek egyik válságos fordulója előtt állunk. Nem tudjuk még, hogy mit hoz a holnap, de mindenképpen komolyan kell vennünk felelős államférfiaknak azt az elhatározását is, hogy esetleg el kell hagynunk ezt a földet, ahol bölcsőnk ringott, s amelynek porával már összekeveredtek régen volt őseink hamvai.” (Lévai 1944: 6.)

A *Képes Családi Lapok* főszerkesztőjeként eltöltött néhány éves intermezzo révén Lévai jelentős tudásra tett szert az ország és a térség zsidóellenes politikájával és annak következményeivel kapcsolatban, amelyekről újságja tudósított. Vélhetően munkája során a magyar zsidó vezetőkkel is elmélyítette a kapcsolatát, amely későbbi forrásgyűjtése során lényegesnek bizonyult.

A fiókban maradt kézirat a magyar zsidóság végnapjairól

Lévai „...csak ember kezébe ne essem én...” című munkáját a kiadó 2016-ban a túlélő naplójaként jelentette meg. A szövegben egyfelől valóban szerepet kap az egyidejűség, a napló legfontosabb jellemzője. Az olyan szerzői referenciák mellett, mint „míg e sorokat írom”, szimbolikus példája az egyidejűségnek a gépelt kéziratba betűzött kézzel írt oldal, amelyen az írás kisiklik egy bombatalálat miatt. A történelem nyoma ez az íráson. A kiadói napló-értelmezést erősíti, hogy ez a kézírásos oldal illusztrációként felkerült a kötet borítójára – ahogy az is, hogy a szövegben a dátumokat vastagon kiemelték. A kérdést bonyolítja a kézirat talányos sorsa (Dési 2016). A Lévai özvegye által az MTA Történettudományi Intézetére bízott hagyatékban egy kilencvenes évek elején készült leltár szerint nem szerepelt ez a munka. A kézirat gépelt átiratban (az intézet egyik munkatársa a nyolcvanas években készítette), a kéziratba beszúrt újságcikkek, dokumentumok pedig fénymásolatban maradtak fenn (ez

magyarázza sokszor gyatra minőségüket a 2016-os kiadványban). A közreadó feltételezi, hogy létezett egy kézírásos változat, egy eredeti napló, amely az idők során elveszett.

Ugyanakkor, másfelől, a szöveget az elbeszélői visszatekintés uralja. A történet 1944. március 15-ének felütésével kezdődik, megadva a végig tartott nemzeti perspektívát, cselekményét tekintve azonban március 19., a német bevonulás a kiindulópont. Lévai olyan tudásanyagot használ, amelyre később tett szert, és olyan utalásokat tesz a szövegben, amelyek a későbbiekre vonatkoznak. Ezekkel csak a jelenből visszatekintő elbeszélő lehet tisztában, a történet alanya nem. Az idősíkok együttes jelenlétére egyszerűen az lehet a magyarázat, hogy Lévai alapvetően visszatekintő munkáját 1945 januárjában, Budapest ostroma alatt véglegesítette (az előszót ekkorra datálja) az ún. nemzetközi gettóban lévő, Pozsonyi u. 15-17. szám alatti „svéd házban”. Hogy mikor fogott bele munkája megírásába, nem derül ki a szövegből, ám az egyidejű történésekre, elsősorban az ostromra tett utalások valószínűsítik, hogy erre a védett házban, karácsony után került sor. Hogy később dolgozott-e a kéziraton, nem tudni.

A műfaj meghatározásakor az időkezelésnél is beszédesebb, ahogy Lévai saját forrásaira hivatkozik. Amikor a kronologikusan haladó elbeszélésben október végéhez, gyálpusztai munkaszolgálatához ér, átadja a szót korábbi önmagának: „Az itt eltöltött 10 napról számolok be napló jegyzeteim alapján.” (63.) Nem sokkal később megtudjuk, hogy november 1-én szolgálatmentességet kért, hogy rendezhesse följegyzéseit (78.) (nem kapta meg). A munkaszolgálatot követően, mint írja, „svéd állampolgár” lett, azaz a svéd követség Schutzpassával a Pozsonyi úti házba került. Az itteni történések elbeszélésekor többször él az önidézéssel: „A ’svéd’ házban eltöltött hetekről a legjobb képet a naplóm nyújthatja:” (101.o., ld. még 92.). A szerző tehát különbséget tesz naplófeljegyzései és a könyv kézírata között, előbbieket forrásanyagként használva az íráshoz. Lévai feljegyzéseket készített nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy azok megjelentetni kívánt munkáinak alapanyagul szolgáljanak. Rendszeres megfigyeléseket tett, hogy tisztában legyen a történésekkel. Utoljára november 21-én indult „szokott megfigyelő körútjára”, hogy lássa, „mit művelnek az elhagyott „védett” lakásokkal a „testvérek”” (105.). Ezúttal azonban a nyilasok elfogták, egy pincébe hurcolták és megverték. „Az egyetlen tanulság, ami levonható volt. E naptól kezdve az oroszok bevonulásáig nem hagytam el a házat.” (110.).

Az elbeszélés alanya nem a túlélő, hanem a közügyek iránt elkötelezett újságíró. Lévai az előszóban előre bocsátja: „E könyv csupán egy újságíró hiteles feljegyzéseit tartalmazza a maga által tapasztalt eseményekről és az átélt súlyos megpróbáltatásokról.” Majd a már korábban is alkalmazott gesztussal visszatekint közéleti munkásságára: „Az újságíró 35 éve úzi mesterségét.” (7.) Hosszú felsorolás következik arról, mi mindent is élt át az újságíró az első

világháború, a szibériai hadifogság alatt és a magyar kir. vezérkari főnökség haditörvényszéke előtt. Ám mindezek „eltörpülnek azon szörnyűségek mögött, amelyeket a náci és nyilas uralom produkált, s amelyeket részben magam szenvedtem át a gyálpusztai sáncárcokban és a nyilasok 'rablopincéjében' mint közvetlen szem- és fültanú” (9.) Lévai újságíróként szólal meg, elszenvedett megpróbáltatásai a szemtanúság bizonyítékaiként a történetírói megszólalást hitelesítik. Ezzel összefüggésben a könyv előtörténete nem a szerző magánélete, hanem újságírói karrierje és az azt megalapozó történelmi tapasztalat (az első világháború és a hadifogság). Ugyanakkor árulkodó, hogy Lévai a mondaton belül egyes szám első személybe vált, amikor az általa átélteket – korábbi publikációira hivatkozva – összehasonlítja 1944-es tapasztalataival.

A „...csak ember kezébe ne essem én...” című munkát Lévai minden bizonnyal történelmi riportnak szánta. Nem naplót, hanem könyvet írt, amely a „magyar élet” „e szomorú időszakáról”, ad látteleket az újságíró szemszögéből. Írása egy nemzeti probléma (a magyar zsidóság végnapjai) elbeszéléseként indul, amelyet a szerző saját sorsának személytelenített epizódjai tüzelnek. A könyv magán viseli a jellegzetesen „Lévais” munkamódszer jegyeit, amelyek már első, 1932-ben megjelent történelmi munkáját is jellemezték: az önreferens forráshivatkozást és a szövegbe illesztett dokumentumközlést. A bombatalálat miatt megszakadt kézírásos oldal eszerint szerzői döntés következtében került dokumentumként a szövegbe, hasonló okokból, amiért a 2016-os kiadás borítójára. „Az újságíró” azonban, akinek feljegyzéseit olvassuk, fokozatosan elszigetelődik forrásaitól: előbb a Gestapo elől télachol, majd a „nemzetközi gettó” területére szorul, végül a védett ház önként vállalt fogságába kerül, miután felhagyott a megfigyelő körutakkal. Azonban ekkor is folytatja megfigyeléseit: az ablakon át látottakat rögzíti, illetve a bombázások, a csatazaj alapján próbálja beazonosítani, hol tartanak éppen a harcok. Mivel Lévai egyéb forrásai elapadnak, relatíve egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a szövegben saját megfigyelései, amelyeket (korábbi) naplófeljegyzései közvetítenek a szövegben. Az írás mintegy felét a „svéd házban” megélt történet naplófeljegyzései teszik ki. Lévai vállalkozása tehát, hogy történelmi riportot ír a magyar zsidóság végnapjairól, kudarcot vall. Egyéb források híján a szöveg napló formáját ölti, amely magán viseli azon körülmények nyomait, amelyekben a szerző dolgozott rajta. Egyfajta végszóként Lévai hangot is ad kétségeinek a kézirrattal kapcsolatban (1945 január 23-án): „adtam-e csak megközelítően is helyes képet arról a rettentő időszokról, amely a magyar zsidóság színe-javát elpusztította, s meghagyott bennünket ki tudja milyen sorsra?” (Lévai 2016: 211)

Lévainak jó kiadói kapcsolatai voltak, könnyen publikálhatta volna a kéziratot. Írása minden bizonnyal szerzői döntés révén maradt fiókban. Hogy számon tartotta a szöveget, bizonyítja, hogy több alkalommal hivatkozta forrásként (Lévai 1946a: 318, 1948c: 397), vagy átvett belőle részleteket. A pesti gettó felszabadulásáról írt sorait (Lévai 2016: 195-196) több munkájába is beillesztette (Lévai 1946a: 257, 1946d: 136). A *Zsidósors Magyarországon* c. 1948-as könyvében ezt a szövegrészt már a két évvel korábban publikált *Fekete könyv* oldalszámával jegyzeteli meg, majd hozzáteszi a szokott egyes szám harmadik személyben: „Egyébként befejező része [szerző] „Csak ember kezébe ne essék!” című kéziratban lévő eredeti naplójának, amely az évek szubjektív élményeit dolgozza fel. Szerző megítélése szerint azonban csak bizonyos idő elteltével hozható nyilvánosságra.” (Lévai 1948c: 397) Az „eredeti napló” megnevezés arra utal, amivé a kézirat ténylegesen vált a használat során: anyaggá, amit a szerző – egyéb naplófeljegyzéseivel együtt – forrásként használt fel az évek objektív történelmét feldolgozó munkái megírásakor. Idővel egyre több szólhatott a publikálás ellen, hiszen sorra jelentek meg munkái azokról a témákról, amelyeket e könyvben felvetett (zsidóüldözés, mentőakciók/ Wallenberg, gettó). Ami idővel publikálatlan maradt a szövegben, az valóban a szerző szubjektív élményeiről adott számot. A „napló” megjelentetése azonban ellenkezett Lévai publikációs stratégiájával.

E stratégiát jól nyomon lehet követni azon, ahogy Lévai nyilvános szövegeiben feldolgozza saját tapasztalatait. A „...csak ember kezébe ne essem én...” előszavában két lényeges tapasztalatot emel ki: a munkaszolgálatot és a „nyilasok rablópincéjét”. Ebben az írásában három fejezetet szentel Gyálpusztának. Az első címéből, „Sáncásásra megy a pesti zsidóság”, kiderül, hogy a bemutatni kívánt téma a munkaszolgálat, és nem Lévai Jenő élményei. Ugyanakkor a szerző – egyéb források híján – Lévai Jenő naplófeljegyzéseinek közlésével dolgozza fel a témát. A *Fekete könyv* „Sáncásó-századok tragédiája” c. fejezetében forrásmegjelölés nélkül írja, amit a kéziratban napról napra követhetünk végig: „Volt olyan század, mely az első öt nap után kapott csak kenyeret és két hét alatt mindössze háromszor levest.” (Lévai 1946a: 227) A Gyálpusztáról Budapestre hajtott erőltetett menet áldozataival kapcsolatban pedig nem a kéziratot hivatkozta le, hanem „A szerzőnek mint szemtanúnak népbírósi vallomását” jelöli meg forrásként (uo.: 228). A *Zsidósors*ban hasonlóan jár el (Lévai 1948c: 318). Jól látható, hogy Lévai „objektív módon” hivatkozta saját tapasztalatait: ahelyett, hogy egyszerűen visszaemlékezne, saját korábbi kijelentésének hivatalos dokumentumát idézi forrásként.

A „nyilasok rablópincéjében”, a Szent István krt. 2. sz. alatti pártházban történeteket (Lévai 2016: 105-110) Lévai egyik publikált munkájában sem ismerteti, jóllehet az esetet

tómondatokban két ízben is megemlíti (Lévai 1945c: 92, 1945d: 84). Ugyanakkor e két rövid, szinte szó szerint megegyező szövegrészből az is kiderül, hogy üldöztetése során egy Dachauba tartó hajóra került, ahonnan megszökött – erről a „naplóban” nem tesz említést, ahogy például közvetlen környezetéről, így hozzátartozóiról sem. Mindez jól mutatja, hogy az újságíró nem archivál, hanem a megírni kívánt közügy szempontjából rögzíti megfigyeléseit, amelyeket publikációihoz forrásként használ fel. Így válik a személyes tapasztalat a történelem anyagává.

A magyar zsidóság ezeréves története

Lévai recepciója nem csak azzal az előfeltételezéssel él, hogy a személyes üldöztetés vízvonalát tapasztalata egy 1945 előtti és egy utáni korszakra osztja a munkásságát, hanem azzal is, hogy a háború befejezésének évében Lévai központi témája még nem a zsidó katasztrófa volt, hanem a fasizmus, a háborús bűnök és az ellenállás (Laczó 2015). Ezt a képet, melyet a holokauszt történeti tárgyként való utólagos konstrukciója láttat, a poszthumusz Lévai-publikáción kívül a háború utáni könyvtémáinak és kutatói tevékenységének itt következő elemzése is jelentősen módosítja.

Bár Lévai munkássága 1944-ben megszakadt, a munkát nem hagyta abba. A körülmények megszabta keretek között tájékozódott, megfigyelt, feljegyzéseket készített. Feljegyzéseit elsőként a „...csak ember kezébe ne essem én...” c. kötetéhez használta 1945 januárjában. A következő publikációs terve Buda ostromának története volt. Az ehhez szükséges szabad mozgást az tette lehetővé számára, hogy amint a felszabadulás 25. évfordulóján fogalmazott, „1945 januárjától néhány hónapon át egy szovjetkommandónál teljesítettem szolgálatot.” (Lévai 1970) 1945 február 12-én két szovjet katonával eljutott az ostromlott budai várba, megfigyeléseket tett és szemtanúkkal beszélt. *Buda ostromának hiteles hadi-krónikája* c. rövid írásában pontosítja a védett házban hallomásból kikövetkeztetett információkat (ld. pl. Lévai 1945a: 87 és 2016: 141), illetve adatait hitelesíti a szovjet parancsnoksággal is. Az írást 1945 tavaszán felajánlotta Müller Károly könyvkiadónak, aki végül egy másik, éppen a témában dolgozó szerzője számára vette azt meg.¹ Így került Lévai írása Kőszegi Imre *Budavár ostroma 1945* c. fikciós könyvének Függelékébe (Lévai 1945a).

¹ A Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat igazolásának iratai, BFL XVII.797: Budapesti 404/a. sz. Igazoló Bizottság iratai 1. doboz.

Lévai 1945-ös munkáit a Müller Károly (korábban Gábor Áron) Könyvkiadó Vállalat (ld. Zombory 2015) adta ki. Müller Lévai négy könyvét kötötte le 1944-ben,² feltehetően ezek is jelentek meg a következő évben. E publikációk tanúsága szerint Lévai új témája a zsidóüldözésen és a háborún (Budapest ostromán) kívül a nemzeti ellenállás volt. Az ostromról szóló írását követően fejezte be Bajcsy-Zsilinszky Endréről, „a demokrácia vértanújáról” szóló könyvét, amely a politikus nyilatkozatai, „hiteles hadbíróági akták és egykorú gyorsírói följegyzések alapján” rekonstruált hűtlenségi pere és kivégzése, illetve a temetését övező ünnepségek ismertetése révén igyekezett hozzájárulni a kivégzett politikus nemzeti panteonba emeléséhez (Lévai 1945b). A szöveg egyes részeit újabb dokumentumokkal kiegészítve beillesztette *Margitkörúti vészbírák* című könyvébe (Lévai 1945d), amely a nemzeti ellenállás teljesebb bemutatására törekedett. A bevezető átfogó képet kíván adni a nemzeti ellenállás különböző ágairól, azonban a könyv részletesen csak három mozgalmat ismertet, amelyekben közös, hogy egyes résztvevőit hűtlenség vádjával elítélte a VKF Margit-körúti különbírósa. Lévai legfőbb forrását a tárgyalt három esethez kapcsolódó persorozat dokumentumai alkotják. A Bajcsy-Zsilinszky- és Békeffi László-ügyön kívül a *Képes Családi Lapok* akciójáról és az azt követő saját hűtlenségi peréről tudósít: „egy olyan per-komplexumot ismertetünk, amelyet rajtunk kívül teljes egészében senki sem ismerhet és részleteiben is csak az akciókban résztvevők” (Lévai 1945d: 4).³ Az „Illegális mozgalom az oroszok felé való orientációért” címet viselő fejezetben Lévai, aki facsimile közli „1920. évi orosz forradalmi katonai igazolványát”, letartóztatását és hűtlenségi perét Endre Lászlónak tulajdonítja, aki feljelentésével úgymond „elindította a lavinát”.

A két másik 1945-ben publikált könyvében Lévai korábbi témáit folytatja. Egyrészt a Szálasi-uralom történetét *Horogkereszt, nyilaskereszt, kaszáskereszt* címmel az 1938-ban megjelent kötetének témájába, a német nácizmus és a magyar nemzeti-szocializmus kapcsolatának történetébe illeszti „az adatokat feljegyző és kinyomozó riportázs munkája révén” (Lévai 1945e: 4). Másrészt Endre László bűnlajstromát állítja össze egyfajta népbírósaági vádiratként (Lévai 1945c). Az *Endre László, a háborús bűnösök magyarországi listavezetője* című könyv Lévai húszas évekbeli cikksorozatára, illetve az azt feldolgozó 1935-ös munkájára támaszkodva veszi végig Endre főszolgabírói tevékenységét. Alispánná választásáról Gorzó

² Lévai tanúvallomása 1945 dec. 5-én, A Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat igazolásának iratai, BFL XVII.797: Budapesti 404/a. sz. Igazoló Bizottság iratai I. doboz.

³ Minden bizonnyal erre a könyvére utal, amikor a „...csak ember kezébe ne essek én...” előszavában a „sajtó alatt álló *A magyar Dreyfss-per irataiból* című könyvet” említi (Lévai 2016: 9), illetve akkor is, amikor „A Legfelsőbb Honvéd Haditörvényszék előtt” c. fejezetben ezt írja: „Hogyan kerültem ebbe az ügybe, miképpen szabadultam ki, azt sajtó alatt lévő [40.] könyvem mondja el részletesen.” (uo. 39-40). A könyvet a közreadónak nem sikerült azonosítania – derül ki a lábjegyzetéből.

Nándor, a pest vármegyei Nemzeti Bizottság társelnöke írását közli a könyvben, végül „Endre államtitkári bűnlajstromát naplónkból állítjuk össze, amely feltünteti az eseményeket.” (Lévai 1945c: 64). Lévai először életrajz-szerűen végigköveti Endre tevékenységét 1945 tavaszáig, majd egyes ügyeket ismertet részletesen. Ezek között, az „Endre László és a »tintabillencs« harca” című, 14. fejezetben egykori újságcikkek közlésével részletesen foglalkozik az újságíró és a tisztviselő harcával. Lévai a vele később történeteket is e küzdelem folytatásaként jeleníti meg. Hütlenségi pere mögött itt is a nagy ellenfelet sejtí: „A feljelentő nevét nem voltak hajlandók megmondani... Endre László volt!” (Lévai 1945c: 91.). 1944 március 19 utáni üldöztetését, csakúgy, mint publikálatlan írásában, szintén Endrének tulajdonítja. Saját sorsát tehát beleírja az Endre Lászlóhoz fűződő viszonyának korábban kialakított narratívájába, és a korrupt tisztviselő „kiskirály” bosszúhadjárataként jeleníti meg az őt leleplező újságíró ellen. 1946-ban letartóztatása mögött már nem Endrét sejtí: sem a *Fekete könyv*ben, sem a letartóztatásával kapcsolatos népbírószági perben.⁴

Lévai a korábban kidolgozott munkamódszerével, írásmódjával és meglevő tudására építve ír második világháborús üldöztetését követően: a történelmi riport és a nemzeti perspektíva változatlanul jellemzik munkásságát. Ez igaz a zsidóüldözés történetét feltáró munkájára is, amelyre az 1939-43-as programja van jelentős hatással.

Lévait a külügyminisztérium 1945 júniusában alakult Békeelőkészítő Osztálya kérte fel, hogy állítson össze dokumentációt a zsidóüldözésről. Egy júliusi találkozón arról tájékoztatták a zsidóság meghívott képviselőit, hogy „a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya kiadványt tervez a magyar-német kapcsolatokról. Az anyaggyűjtés folyik. A német befolyást akarják kimutatni az utolsó évek magyar külpolitikájában és a belső politikában is. Ezek során vörös fonálként halad végig a zsidókérdés rendezésének ügye.” Az Osztály világosság tette, hogy „Nem színes rajzot, hanem száraz matériát nyújtanak majd”, „minél több dokumentumot, jegyzőkönyvet és statisztikai adatot” várnak, és a zsidóság vezető testületeinek közreműködését kérte az adatgyűjtéshez (akik egyébként jelezték, hogy „a német hatás mellett a magyarság magatartását is be kell mutatni”).⁵ Lévai 1948-ban azt írja, hogy a Békeelőkészítő Osztály által a „zsidóság illetékes tudósaiból” álló ad hoc bizottság működése nem indult meg, ekkor kérték őt fel (Lévai 1948c).

⁴ BFL XXV.1.a 1233/1946.

⁵ Feljegyzés azon megbeszélésről, amely 1945. évi július hó 23-án folyt a magyar külügyminisztérium békeelőkészítő osztályán. United States Holocaust Memorial Museum Archives, RG-39.013M, Reel 78, Pallium: Békeelőkészítő.

Ezirányú kiterjedt és alapos tevékenységét első publikációjában, a *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című kötetében saját munkássága szerves folytatásaként helyezi el (Lévai 1946a: 5). Ezek szerint a béketárgyalások előkészítése érdekében végzett munkája a korábbi, 24 kötetesre tervezett, a magyar zsidóság ezeréves történetét bemutató könyvsorozat folytatásaként kap értelmet. Ezzel kapcsolatos gyűjtőmunkája, mint írja, több mint két évtizeddel korábban kezdődött, és bár többször megakadt, végleg nem szakadt meg soha, még „kalandos bujdosása és megszabadulása hónapjai alatt” sem. Lévai felfogása szerint tehát a *Fekete könyv* ennek az ezeréves történetnek a befejező epizódját, a „magyar zsidóság szörnyű tragédiáját” dokumentálja „az elmúlt negyedszázad” történetén keresztül.

Nem csupán az alkotói terv jellemzője a történeti folyamatosság. A *Fekete könyv* bevezetőjében Lévai korábban szerzett tudásába ágyazza mondanivalóját. A magyar zsidóság szenvedéseinek történeti narratíváját a numerus clausussal indítja, amikor a megcsonkult ország szellemi „túlprodukciónak” amúgy szerinte szükséges lecsökkentését nem általános, mindenkit érintő, hanem zsidóellenes intézkedésként vezették be. Az első jogfosztó intézkedést továbbra is Trianon következményének tartja. A magyar zsidóság hazafiasságát, Lévai korábbi álláspontjával összhangban, revizionizmusa bizonyítja: „A trianoni béke elleni küzdelem, a békés revízió kiharcolása terén is együtt halad a magyar zsidóság az ország keresztény polgárságával.” (Lévai 1946a: 9) A békeszerződést, hangsúlyozza a korábbi évekhez hasonlóan Vázsonyi Vilmosra hivatkozva, a magyar zsidóság nem fogadta el kisebbségi jogforrásként. Bár a Bethleni konszolidáció alatt virágzik a kereskedelem és az ipar, antiszemita atrocitások továbbra is vannak. „A vidéki közigazgatás is nehezen tér vissza a polgárok jogegyenlőségének elvéhez”, jegyzi meg Lévai a két háború közötti zsidóellenességgel kapcsolatban, és *Éhség, panama, Hinterland* c. könyvét jelöli forrásként. A szélsőjobbaldali (titkos) szervezetekkel kapcsolatban pedig Endre Lászlóról szóló könyvére utal. Lévai a „torzított kereszties mozgalmak” erősödő szerepét is a narratívába foglalja, azonban, érdekes módon, nem említi a *Horogkereszt, nyilaskereszt, kaszáskeresztet* (ezt megteszi a *Zsidósors* bevezetőjében, 1948c: 13). A Bevezetés a magyar zsidóság nemzeti elkötelezettségét bizonyító revizionista álláspontjával zárul, Lévai többek között az Alliance Israelite-hez intézett memorandumból idézi: azzal tehet a legtöbbet a magyar zsidóság érdekében, „ha orvoslást nyer az a súlyos igazságtalanság, amely Magyarországot trianoni megcsonkításával érte” (Lévai 1946a: 10).

A magyarországi zsidósorsot feldolgozó munkájának következő kötete, a *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről* címmel szintén 1946-ban jelent meg. A két könyv, hangsúlyozza Lévai a kötetet záró szerzői hitvallásában, szervesen egybetartozik: „Hamis képet kap az, aki csak az egyiket olvassa el: vagy azt hiszi, hogy csupa ’ördög’, vagy azt, hogy csupa ’angyal’

élt ebben az országban, a náci-nyilas korszak szomorú évében.” (Lévai 1946b: 221) Lévai elárulja, hogy tulajdonképpen a felelősség kérdése érdekli: az olvasó a (két) könyv végére érve „Láthatja már, hogy megtette-e mindenki kötelességét, s teljes mértékben, szerencsés formában és módon-e a keresztény társadalomból azért, hogy igazságtalanul üldözött embertársait; a zsidóság köréből, hogy részben önmagát, részben hittedstvéreit mentse a fasiszta fenevadak körmei közül.” (uo.) A felelősség megállapításán, illetve a jövőbeli történetírást lehetővé tevő dokumentáción kívül munkájának egy további célját is megnevezi: „Napjaink ’neoantiszemitizmus’-ának leküzdésére alkalmas fegyvert kívánt a jószándékú emberek, keresztény és zsidó hitű magyarok kezeibe adni.” (Lévai 1946b: 221-222) E küzdelem legfőbb eszköze „annak bizonyítása, hogy igenis, rettenetes és jóvá nem tehető bűntény történt a magyar zsidóság ellen, amelyben azonban nem mindenki vétkes és semmi esetre sem az egész magyar társadalom” (Lévai 1946b: 222). Lévai a következő típusokat különbözteti meg a büntett elkövetésében viselt felelősség szerint (uo.): „szadista gonosztevők, akik a németek ideküldött zsidótlanító apparátusának lelkes segítőitársakul felkínálkoztak”; „nyilasok, akiknek aljas gyilkoló és rabló ösztöneit gátlás nélkül felszabadították”; „közömbösek, akik részben gyávaságból, de éppen közömbös magatartásukkal lehetővé tették a történeteket”; „igazi keresztények és főképpen igazi emberek”, „akik sokszor életük kockáztatásával az üldözöttek segítségére siettek”. (uo.) Végül, zárja sorait a szerző, munkájával „elejét szeretné venni annak is, hogy a csoda folytán életben maradt rész-zsidóság általánosítással, helytelenül ítélje meg az egész magyar társadalom viselkedését” (uo.).

Lévai a történeti vizsgálat tárgyát nemzeti tragédiaként konstruálja meg, amely a trianoni döntés következményeként értett zsidóellenes jogfosztással veszi kezdetét. A alaptétele szerint „töretlen vonal vezet Szegedről, a szegedi gondolat ellenforradalmiságától Szálasiék náci-fasizmusáig, hiszen mindkettő alapeszméje, ami azután össze is köti őket: a gyilkos antiszemitizmus!” (Lévai 1946a: 5) E töretlen vonal vezet 1920-tól 1944-ig, amikor az ország szuverenitásának megszűnésével az 1933-tól közvetlen német nyomás eléri tetőpontját, és a magyar zsidóság ezeréves története lényegében véget ér.

A trianoni tragédiával kezdődő történeti narratíva alanya a magyar nemzet, a végzetes belviszály, amit Lévai művei dokumentálnak, magyarok között feszül. E narratívában nem a zsidók és a magyarok kerülnek szembe egymással, hanem vallásfelekezet, illetve származás szerint erőszakkal megosztott magyarok. Lévai következetesen elutasítja a nácizmus kategorizálását, amely a zsidóságot faji alapon különbözteti meg és kulturálisan homogenizálja. A zsidóság tragédiája a magyar társadalommal esik meg, és a Lévai által felállított kategóriarend a büntett elkövetésében viselt felelősség szerint tesz különbséget a történeti

szereplők egyes típusai között. Ez a kategorizáció abban is különbözik a későbbi holokausztparadigma hármass felosztásától (áldozat, elkövető, tanú (bystander)), hogy az ellenállás fontos, az elkövetőkével azonos súlyú szerepet kap benne, és hiányzik belőle az áldozat kategóriája.

Lévai láthatóan 1940-es programja szellemében írt: a zsidó megkülönböztetést a magyar politikai közösségen belül realitásként fogadja el, ugyanakkor a kirekesztetteket integrálja a nemzeti narratívába, hogy felmutassa értékteremtő munkájukat, bizonyítva egyenrangú nemzeti hovatartozásukat. A nemzeti tragédia történetében az őt foglalkoztató témák (háború, ellenállás, zsidóüldözés) szervesen összetartoznak.

A történeti folytonosság konstitutív szerepe Lévai munkásságában korántsem jelenti, hogy véleménye ne változott volna meg számos tekintetben 1944 után. Ezek közül a legfontosabb a Horthy-rendszer megítélése, amelyet immár „Horthy és szegedi klikkjeként” emleget, és felelősnek tart Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett tragédiájáért (Lévai 1945d: 57).

Zsidósors Magyarországon: az üldözés kora

Az 1948-ban megjelenő *Zsidósors Magyarországon* című könyv elmozdulást jelez Lévai munkásságában. Az előszóban Lévai „egy objektív hangú, az egész kérdést felölelő, összefoglaló műként” jellemzi könyvét, amely már kapott bizonyos történeti távlatot is, azaz nem egyszerűen egyes eseményeket dokumentáló munka. A történelmi távlat lehetővé teszi, hogy a szerző értékelje a megörökített eseményeket. Lévai előre is bocsátja, hogy a *Zsidósors* „Állásfoglalásaiban és a történetek megítélésében is sok helyütt elüt az eddigiektől.” E változást az újabb bizonyítékok, tanúvallomások és okmányok fényében végrehajtott revízióknak tulajdonítja (Lévai 1948c: 6).

A *Zsidósors Magyarországon* elmozdulást jelent a nemzeti tragédia történelmi magyarázatában is. Ennek lényege, hogy Lévai történeti narratívájának immár nem konstitutív eleme Trianon, és ezzel összefüggésben az antiszemitizmus önálló magyarázó elvvé válik. Lévai továbbra is a magyar zsidóság ezeréves története utolsó fejezeteként helyezi el a zsidó tragédiát taglaló munkáját. Erre utal a kötet címe a második oldalon, „Az üldözés kora”, illetve az is, hogy „A magyar zsidóság helyzete 1933-ig” című bevezetőt a középkortól indítja. Eszerint a magyar zsidóság ezeréves történetét a 19. században kivívott emancipációig és a teljes egyenjogúságig töretlen fejlődés jellemzi. E narratíva betetőzése, hogy Lévai szerint az első világháború előtt a magyar zsidóság egyöntetűen magyarnak vallotta magát. A fejlődést az antiszemitizmus tör

meg. Lévai egyszerre állítja, hogy a tiszaezlári „viharos emelkedést” követően „az antiszemitizmus lágörbéje Magyarországon a XX. század elején bizonyos mértékig süllyedőben volt” (Lévai 1948c: 7) köszönhetően a zsidók munkája által előidézett gazdasági növekedésnek, és hogy ugyanakkor több tényező (túlsúly a szellemi életben, irodalomban és sajtóban, egyesek hivalkodó nagykapitalizmusa) fokozta a zsidóellenességet. „Úgynevezett ’békebeli antiszemitizmus’ tehát állandóan volt az első világháború előtt és alatt is.” (uo. 8) E magyarázat az antiszemitizmust magát nem okolja meg, hanem az azt erősítő, illetve csökkentő tényezőket veszi számba az „1918/19-es forradalomig”.

Ezt követően, folytatja Lévai, a forradalmat a szegedi gondolat jegyében leverő, Horthy vezette ellenforradalmi hadsereg „teremtette meg az első fasiszta-diktatúrát Európában”. E narratívában egyenes út vezet az antiszemitizmus jegyében lezajlott nemzetgyűlési választáshoz, és a zsidókérdés első intézményes megoldásaként a numerus clausushoz (a szellemi élet túlprodukciónak csökkentéséről vallott véleménye nem változott). Lévai az immár idézőjelbe tett Bethleni konszolidációt a külföldi tőkének tett kényszerű engedménynek tekinti, amelyhez legitimációs céllal azt követően fordult, hogy „A Rendszer rájött arra, hogy antiszemita irányzata a magyar nép szélesebb paraszti és munkásrétegében nem talált erősebb visszhangot.” (uo. 10) A „Horthy vezette reakció szélsőségesen antiszemita programja” (uo. 8), a zsidók kitelepítése végül nem valósult meg. Az antiszemitizmus lágörbéje tehát lejjebb csúszik a „konszolidációval”, és a numerus clausust módosító 1928-as XIV. tc.-kel „a zsidók ’jogállása’ látszólag teljessé vált”. (uo. 11) Ugyanakkor a magyar nemzetiszocializmus sajtója és vezéralakjai folytatták tevékenységüket. Lévai ezek közül kiemeli Endre László főszolgabíró, aki „külön szomorú fejezetet érdemelne a magyarországi antiszemitizmus történetében”, ugyanis „ő a megszervezője Magyarországon annak a náci-antiszemitizmusnak, amely az úgynevezett ’békebeli magyar antiszemitizmust’ átszervezi, áthangolja, felfokozza arra a Sztójay-Szálasi-féle antiszemitizmusra, amely végeredményben Auschwitzig vezetett” (uo. 10-11).

Lévai történeti narratívájában új elem a szociális kérdés. A Horthy-rendszer valósága a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenség (nagybirtokrendszer és tömeges szegénység), amelynek megoldását, a belső reformokat a rendszer halogatja (ezért reakciós). E valóság eltakarására szolgál legitimációs elvként előbb az antiszemitizmus (demagógia és uszítás), majd annak sikertelensége miatt a revizionizmus. A szociális bajok megoldása helyett tehát a „Horthy-Bethlen-rendszer” a revizionizmust és az irredentizmust kínálta megoldásként.

Lévai fordulata a revizionizmus megítélésében leginkább abban nyilvánul meg, ahogy a magyar zsidóság szerepét látatja. Idézi a zsidó vezetők és intézmények lojális, hazafiságot bizonyító

megnyilatkozásait 1919-től kezdve a harmincas évek elejéig, a német nyomás növekedésével egyre növekvő antiszemitizmus közepette. Ezek közül azokat is, amelyekkel, a magyar zsidók magyarságának bizonyítékaként, a *Fekete könyv* bevezetőjét zárta. E dokumentumok megítélése azonban gyökeresen eltér. A sorokból átütő irónia jelzi Lévai eltávolodását a revizionista állásponttól. Bevezetőjét az „Igen, a magyar revízió!” felkiáltást követően, a *Fekete könyvhöz* hasonlóan, Stern Samu, a PIH vezetőjének a Revíziós Liga rendezvényén tett ünnepi szónoklatával zárja. A *Zsidósorsban* a revizionizmus már nem a magyar nemzeti érzés kifejeződése, hanem a valós problémákat elleplező rendszerideológia, amely a magyar zsidóságot elvakítja valós helyzetének megítélésével és a fenyegető előjelekkel szemben (pl. uo. 20).

A *Zsidósorsban* Lévai új magyarázó modellt alkalmaz. A történeti folyamat tárgya immár nem az egyre radikálisabb nemzeten belüli jogfosztás, a zsidóellenesség következménye, hanem maga az antiszemitizmus, amely önálló magyarázó elvként működik, a történelem csupán intenzitására van befolyással. Lévai intuitív módon felállít egy antiszemitizmus-tipológiát, amelyben az egyes típusok egy-egy történeti időszakot jellemeznek. A huszadik század eleji „békebeli antiszemitizmust” 1933-ra felváltja a német nyomással egyre erősödő náci-antiszemitizmus, amely az 1944-es tragédiában kulminál. A háborút követően pedig új formában üti fel a fejét: ez a reakció antiszemitizmusa, amely a jogtalanul elvett javak visszakövetelésére válaszul sújtja az üldöztetést túlélő zsidókat (uo. 401).

Az 1946 utáni elmozdulás Lévai történelemszemléletében nem az üldöztetés során átélt élményeinek, hanem történeti tudása változásának tulajdonítható. Lévai rálátása a közelmúlt történelmére idővel mind a tudás mennyiségét, mind léptékét tekintve rendkívüli mértékben kiszélesedett. A magyar béke delegációt segítő tevékenysége révén Lévai hozzáférhetett a magyar államigazgatási anyagok teljes köréhez, és a Zsidó Tanács egykori tagjaitól is értékes forrásokhoz jutott. Időközben megjelentek szemtanúi beszámolók, melyeket felhasznált, és a hazai népbírói tárgyalások is rendkívül fontos forrásai voltak. Lévai történelemszemléletének léptékváltása szintén kiterjedt anyaggyűjtésének köszönhető. 1946-ban Bernből, Stockholmból, Lisszabonból, Londonból, Washingtonból jutott hozzá dokumentumokhoz, melyek a *Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére* c. kötettel „szervesen egybetartozó” trilógiává bővítették a „magyar zsidóság nagy tragédiáját” ismertető könyveit (Lévai 1946c). Minden bizonnyal a béke delegáció megbízatásából adódóan 1946 és 1948 között négy ízben, összesen tíz országban tett tanulmányutat (Lévai 1948b: 5, 1948c: 5), illetve a párizsi tárgyalásokon is szert tehetett hivatalos dokumentumokra. Történelmi perspektívája tágulását jelzi, hogy a pesti gettó történetét a náci gettósítás európai kontextusába

helyezi, és a varsói gettó történetével állítja párhuzamba (Lévai 1946d). A Wallenberg Emlékbizottság felkérésére írt *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka* szintén jelentős külföldi forrásanyagra épít (Lévai 1947). A léptékváltást a *Zsidósors Európában: az üldözések kora* (1948c) című munkája már címében is jelzi, jóllehet a könyv leginkább a semleges országok mentőakcióival foglalkozik (Lévai feltehetően azokat a dokumentumokat használta itt fel, amelyekhez tanulmányútjain hozzájutott, de nincsen közvetlen magyar vonatkozásuk). Lévai a nemzetközi könyvpiacra is megjelent, 1948-ban jött ki a *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (1948a), amelynek tartalma és szerkezete lényegesen nem üt el a *Zsidósors Magyarországon*tól (a legnagyobb eltérés, hogy az angol kiadás gazdag képanyaggal van ellátva).

Lévai történelemszemlélete nem csak tudásanyagát és léptékét tekintve változott 1947 körül. A kvázi-szociológiai magyarázat, az ideológiakritikai attitűd és a megújult fogalomhasználat (fasizmus, reakció, diktatúra) minden bizonnyal a népbíróságoknak tudható be, amelyek bevallottan az új történeti narratíva műhelyeiként és ideológiai nevelő célzatú fórumaiként lettek létrehozva. A szemléletváltásban minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy a párizsi béketárgyalásokon Lévai a trianoni revízió minden illúziójával leszámolhatott.

A *Zsidósors Magyarországon* egy kötetbe rendezi a korábban külön könyvként megjelent, ám a szerző szerint összetartozó témákat, de integrálja Lévai korábbi, a harmincas évektől megjelent könyveinek anyagait is. A többéves kutatómunka eredményeként e nagy szintézisben radikálisan lecsökken a közvetlen megfigyelések szerepe az 1945-ös publikálatlan íráshoz képest. Lévai munkái közül a legmarkánsabb hatása mégis ennek van, amely mind szerkezetét, mind fejezetcímeit, mind témáit tekintve a *Fekete könyv* óta visszaköszön az 1944. március 19 után történekről szóló könyveiben, így a *Zsidósors* lapjain is. Ezzel betöltötte rendeltetését, és valóban „egy a korszakot feldolgozó, később megjelenő nagyszabású mű vázlata” (Lévai 2016: 7) lett.

Összegzés

Lévait a holokauszt-émlékezeti kánonban elsősorban az helyezi el, hogy az 1944-es zsidóüldözést a megörökíteni kívánt kor központi problémájaként kezeli. Munkássága ugyanakkor számos tekintetben nem illik bele a későbbi holokauszt-paradigmába. Ezek közül a történeti folytonosság konstitutív szerepére és a tárgyképzés különbségére mutattam rá.

Lévai 1944 és 1948 között a harmincas években kialakult munkamódszerével dolgozott. Tulajdonképpen ekkor is történelmi riportot írt, első világháborús trilógiájához képest a döntő

különbség a közvetített történeti időtapasztalatban rejlik. Lévai 1947-ig az események egyidejű tanújaként dolgozott, úgy érezve, nem áll rendelkezésére a megfelelő rálátás, ami a történeti anyag szelektálását, a történetírásban elengedhetetlen értékszempontokat biztosítja.

A nemzeti perspektíva szintén végigköveti munkásságát, jóllehet a Horthy-rendszerhez lojális álláspontját feladja 1944-ben, revizionizmusát pedig 1947-ben. 1945 és 1948 közötti munkái a szerző által megtapasztalt kor nemzeti történetének egyes aspektusairól (háború, ellenállás, zsidóüldözés) adnak számot. Személyes tapasztalatait Lévai beillesztette a rendelkezésére álló tudáskészletébe, és forrásként hivatkozott rájuk. A háborút követően az 1940-ben meghirdetett programjának szerves folytatásaként írta meg a magyar zsidóság tragédiájáról szóló könyveit. Történelemszemlélete szintén folyamatosságot mutat. Az írás a szemtanúként elszenvedett történelmi tapasztalatra adott reakcióként kap értelmet, a személyes és a történeti narratíva párhuzamos. A Lévai szakmai identitását kialakító történelmi tapasztalat első világháborús katonai szolgálata és hosszú hadifogsága volt. Első történeti munkái az erre adott reakcióként íródtak. Lévai a történelem tárgyát nemzeti tragédiaként konstruálja meg, amelynek mintájaként első világháborús tapasztalata és a háború utáni Trianon-diskurzus katasztrófa-konceptiója szolgál. A történeti folyamatot a bekövetkezett tragédiához viszonyítva értelmezi előzményként vagy folyományként. Lévai munkásságában 1940-től egészen 1946-ig a nemzeti tragédiaként értelmezett trianoni döntés a történeti magyarázat szervezője. Az 1944-es zsidóüldözést szintén nemzeti tragédiaként írja meg, és a trianoni tragédia következményeként ábrázolt antiszemitizmusból fakadó fokozódó jogfosztás narratívájába helyezi. Lévai történetírásának, minden bizonnyal újságírói szakmájával összefüggésben, közéleti aktualitása van. Közvetlenül a háború után a közelmúlt tragédiájáért viselt nemzeti felelősség kérdése állt érdeklődése középpontjában.

Lévai 1948-ban megjelent nagy szintézise elmozdulást jelent mind történelemszemléletében, mind szerepfelfogásában. Írásának tárgyát továbbra is a magyar zsidóság tragédiájaként képezi, ugyanakkor a magyarázó történeti narratíva elűt a korábitól. 1944 egyedüli nemzeti tragédiaként konstruálódik, amelyhez az önálló magyarázó elvvé vált antiszemitizmus fokozódása vezet. E munkáját Lévai immár nem dokumentációnak, hanem objektív történelemnek tartja, amit a szükséges időbeli távolság tesz lehetővé. Ez a nem jelentéktelen elmozdulás Lévai munkásságában, lévén 1946 után történt, nem tulajdonítható a holokauszt tapasztalatának (Lévai személyes üldöztetésének). Ehelyett a szerző történeti tudásának változásával magyarázható: Lévai dokumentumgyűjteménye terjedelmét és összetételének változatosságát tekintve egyaránt jelentősen bővült 1946 után, feltehetően a népbíróságok közvetítésével ideológiai élességet kapott, részvétele a magyar békedelegáció munkájában

pedig kivételes rálátást biztosított számára a Magyarország sorsát meghatározó tágabb történeti kontextusra. A Lévai saját megfigyeléseit rögzítő feljegyzések a kiterjedt anyaggyűjtés következtében kisebbségbe kerülnek a források között, és a „szubjektív érzéseket” elnyomják az „objektív tények”.

Bibliográfia

Braham 2014

Kőbányai János: Az apokalipszis krónikása - Interjú a 91 éves Randolph L. Brahammel. *Népszabadság*, 2014. 02. 08.

Braham 2015

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája : a holokauszt Magyarországon*. Budapest: Park.

Cesarani 2014

David Cesarani: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: Szász Anna Lujza, Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány. 261-288.

Des Pres, T. (1988) ‘Holocaust Laughter?’, in B. Lang (ed.) *Writing and the Holocaust*. New York: Holms and Meier

Dési 2016

Dési János: Lévai Jenő pályaképe most előkerült 1944/45-ös naplója fényében. In: Lévai Jenő: *"...csak ember kezébe ne essem én...". Deportáció, télach, Schutzpass... Egy újságíró hiteles feljegyzései a nácik és nyilasok magyarországi rémuralmáról: a magyar zsidóság végnapjairól. 1945*. Budapest: Múlt és Jövő, 2016., 213-240.

Laczó 2015

Laczó Ferenc: “The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: On the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s.” *Holocaust Studies* 21, no. 1–2 (April 3, 2015): 93–119. doi:10.1080/17504902.2015.1062278.

Lévai 1932

Lévai Jenő: *A przemysli vár titkai : egy vártüzér naplója*. Budapest: Szerző

Lévai 1933

Lévai Jenő: *Éhség, árulás, Przemysl*. Budapest: Magyar Hétfő.

Lévai 1934

Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Budapest: Magyar Hétfő

Lévai 1935

Lévai Jenő: *Éhség, panama, Hinterland*. Budapest: Magyar Hétfő.

Lévai 1938

Lévai Jenő: *Gömbös Gyula és a magyar fajvédők a hitlerizmus bölcsőjénél*. Budapest: Szerző

Lévai 1942

Lévai Jenő: (szerk): *... Védelmünkben! Vezércikkek, tanulmányok, vitacikkek*. Budapest: Képes Családi Lapok

Lévai 1943

Lévai Jenő: (szerk): *Írók, írások . . . : vigasztalás van az irodalomban*. Budapest: Faragó

Lévai 1944

Lévai Jenő: Lévai Jenő: (szerk.): *Emlékezzünk! Zsidók a magyar élet és a magyar kultúra szolgálatában*. Budapest: Szerző.

Lévai 1945a

Lévai Jenő: Buda ostromának hadi-krónikája, In: Kőszegi Imre: *Budavár ostroma 1945*. Budapest: Müller.

Lévai 1945b

Lévai Jenő: *A hősök hőse . . . ! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*. Budapest: Müller.

Lévai 1945c

Lévai Jenő: *Endre László. A háborús bűnösök magyar listavezetője*. Budapest: Müller.

Lévai 1945d

Lévai Jenő: *A margitkörúti vészbírák ... Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen. Részletek különböző ellenállási mozgalmakból*. Budapest: Müller.

Lévai 1945e

Lévai Jenő: *Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt*. Budapest: Müller.

Lévai 1946a

Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest: Officina

Lévai 1946b

Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről*. Budapest: Officina

Lévai 1946c

Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére*. Budapest: Officina

Lévai 1946d

Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest: Officina

Lévai 1947

Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest: Globus Ny.

Lévai Jenő: Lévai 1948a

Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry. Zurich: Central European Times; Vienna: Panorama.

Lévai 1948b

Lévai Jenő: *Zsidósors Európában: az üldözések kora*. Budapest: Magyar Téka

Lévai 1948c

Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Budapest: Magyar Téka.

Lévai 1970

Lévai Jenő: Budán a harc utolsó és a győzelem első napján. *Magyar Nemzet* 1970/33. Feb. 8.

Lévai 2016

Lévai Jenő: *"...csak ember kezébe ne essem én..."*. *Deportáció, télach, Schutzpass... Egy újságíró hiteles feljegyzései a nácik és nyilasok magyarországi rémuralmáról: a magyar zsidóság végnapjairól. 1945*. Budapest: Múlt és Jövő, 2016

Lotman 2002

Jurij Lotman: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. vál., szerk. Szitár Katalin, Budapest: Argumentum

Nora 1992

Pierre Nora, « L'ère de la commémoration », *Les lieux de mémoire*, tome III, Les France, Paris, Gallimard, 1992, p. 977-1012.

Zombory 2015

Zombory Máté: Magyar Golgota. politikai közösség é múltreprezentáció 1945 után. *Szociológiai Szemle* 25(1): 66–88.

Zombory 2017

Zombory Máté. "Conceptions of the Catastrophe: Discourses on the Past before the Rise of Holocaust Memory." *Holocaust Studies* 23, no. 1–2 (2017): 176–98.

doi:10.1080/17504902.2016.1209844.